

Orientalia Christiana Cracoviensia 8 (2016), s. 73–96

DOI: <http://dx.doi.org/10.15633/ochn.2198>

Aleksander Smoliński

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Kult Najświętszej Maryi Panny Jazłowieckiej w 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich

Przyczynek do problemu religijności katolickiej
w Wojsku Polskim II Rzeczypospolitej¹

Abstract

The Cult of Virgin Mary of Jazlowiec in the 14th Jazlowiecki Uhlans Regiment of the Polish Army of Second Polish Republic. The material

- 1 Autor już wcześniej podejmował podobną problematykę – zob. choćby: A. Smoliński, *Kult „Pani Jazłowieckiej” w 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich na tle kultu maryjnego w armii Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz w Wojsku Polskim II Rzeczypospolitej*, „Semper Fidelis” 2012 nr 2, s. 10–16; A. Smoliński, *Związki 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich z klasztorem jazłowieckim na tle kultu maryjnego w armii Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz w Wojsku Polskim II Rzeczypospolitej*, „Studia Claromontana” 30 (2012), s. 169–179; A. Smoliński, *Związki kawalerii polskiej z klasztorem jazłowieckim na tle kultu maryjnego w armii Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz w Wojsku Polskim II Rzeczypospolitej*, w: *Religia a społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, zbiór studiów pod red. T. Stegnera, Warszawa 2013, s. 145–166 (*Metamorfozy Społeczne*, 5), a także: A. Smoliński, *Kresowe pulki kawalerii Wojska Polskiego II Rzeczypospolitej oraz ich nazwy i tradycje. Część I*, „Semper Fidelis” 2008 nr 2, s. 34–39; A. Smoliński, *Kresowe pulki kawalerii... Część II*, „Semper Fidelis” 2008 nr 3, s. 15–19; A. Smoliński, *Pulki kawalerii Wojska Polskiego na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej – pochodzenie nazw i tradycje*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2 (2008), s. 43–66; A. Smoliński, *Nazwy, tradycje i etos „kresowych” pułków kawalerii Wojska Polskiego z lat 1918–1939*, w: *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, t. 3, Toruń 2012, s. 343–408; A. Smoliński, *Kult Najświętszej Maryi Panny Jazłowieckiej w 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich oraz w 9 Pułku Ułanów Małopolskich Wojska Polskiego II Rzeczypospolitej*, w: *Państwo–religia. Instytucje państwowe i obywatele wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, praca zbior. pod red. J. Durki, t. 1, Kalisz 2014, s. 23–60. Obecne studium stanowi jednak znacząco uzupełnioną i poprawioną, a przez to najpełniejszą wersję wcześniejszych jego rozważań, przy czym zostały ono ograniczone wyłącznie do form tego kultu obecnych w **życiu żołnierzy** w okresie międzywojennym służących w 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich oraz uzupełnione o wątki wcześniej przez autora nieporuszane. Poza tym wykorzystał on także nieanalizowane przez niego wcześniej źródła relacyjne oraz fachową literaturę przedmiotu, szczególnie zaś tę, która ukazała się po roku 2012.

presents the history of the 14th Jazłowiecki Uhlans Regiment and its connections with Congregation of the Sisters of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary, at the walls of which in 1919 the unit was fighting the Ukrainians from the Ukrainian Galician Army. In addition, the author has presented its connection with the cult of Virgin Mary in Poland, especially with the worship that the unit was showing to Virgin Mary of Jazłowiec after 1921. Due to the specific history of the 14th Jazłowiecki Uhlans Regiment, the monastery at Jazłowiec and the figure of Blessed Virgin Mary Immaculate Conception played an enormous role in shaping new generations of officers and professional non-commissioned officers, as well as the conscripts serving in the unit. The Author has thus presented the forms of worship specific for the regiment, as well as the connections it had with the monastery its nuns before 1939. (translated by Jacek Wełniak)

Kult Najświętszej Maryi Panny Jazłowieckiej w 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich. Przyczynek do problemu religijności katolickiej w Wojsku Polskim II Rzeczypospolitej. W materiale tym ukazano dzieje 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich oraz jego związki z klasztorem Zgromadzenia Sióstr Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Jazłowcu, pod murami którego w roku 1919 oddział ten walczył z Ukraińcami z Ukraińskiej Armii Halickiej. Poza tym autor przedstawił także jego związki z kultem maryjnym w Polsce, szczególnie zaś z kultem, jaki po roku 1921 okazywał Matce Boskiej Jazłowieckiej. Z racji specyficznej historii 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich klasztor jazłowiecki oraz znajdująca się tam i otoczona powszechną czcią figura Matki Boskiej Niepokalanego Poczęcia odgrywała ogromną rolę w wychowaniu kolejnych pokoleń oficerów i podoficerów zawodowych oraz poborowych odbywających w pułku służbę wojskową. Autor przedstawił więc specyficzne dla tego pułku formy kultu, a także związki, jakie przed rokiem 1939 łączyły go z klasztorem i rezydującymi tam siostrami.

Keywords

cult of the Virgin Mary of Jazłowiec, 14th Jazłowiecki Uhlans Regiment, Polish Army, Polish Commonwealth, Polish-Ukrainian War 1918–1919, Polish-Soviet War 1919–1921

kult Najświętszej Maryi Panny Jazłowieckiej, 14 Pułk Ułanów Jazłowieckich, Wojsko Polskie, Rzeczpospolita Polska, wojna polsko ukraińska z lat 1918–1919, wojna polsko-sowiecka z lat 1919–1921

Odradzające się w 1918 roku Wojsko Polskie było pierwszą od 1831 roku regularną polską siłą zbrojną. Ten długi okres jego nieobecności w dziejach państwa i narodu spowodował, że trzeba było na nowo połączyć ze-

rganą w wyniku rozbiorów nie łączącą je z rodzimą tradycją i etosem armii Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz z Legionami Polskimi we Włoszech, Legią Naddunajską, Wojskiem Polskim Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, a także z epoką powstań narodowych z XVIII i XIX wieku. Jednym z elementów tych tradycji była pamięć o walkach toczonych w obronie cywilizacji chrześcijańskiej na dawnych Kresach Południowo-Wschodnich oraz odradzający się w armii kult maryjny².

W wyniku wydarzeń politycznych i militarnych, do których doszło w końcowym okresie I wojny światowej, głównie na obszarze dawnego imperium carskiego, dzieje oraz tradycje i nazwa jednego z „kresowych” pułków kawalerii Wojska Polskiego II Rzeczypospolitej³, a mianowicie późniejszego 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich nierozzerwalnie związane były z historią i szlakiem bojowym sformowanej w ogarniętej wojną domową w Rosji 4 Dywizji Strzelców Polskich gen. podporucznika Lucjana Żeligowskiego⁴.

- 2 Nie należy zapominać, że był on odzwierciedleniem kultu maryjnego obecnego w społeczeństwie cywilnym ówczesnej Polski, w którym szczególną czcią otaczane były słynące cudami wizerunki Matki Boskiej Częstochowskiej i Matki Boskiej Ostrobramskiej oraz Kodeńskiej i Podkamieńskiej, przy czym szczególnie w przypadku tych dwóch pierwszych ich kult wykraczał daleko poza ramy regionalne. Więcej na ten temat w: Z. Jabłoński, *Udział Jasnej Góry w życiu społeczno-politycznym w latach niepodległości (1918–1939)*, w: *Duchowieństwo polskie w latach niepodległości (1918–1939) i w okresie II wojny światowej*, praca zbior. pod red. J. Gapys, M. Markowskiego, Kielce 2006, s. 153 i passim. Poza tym nie mniej ważne były także związki pomiędzy więzią wyznaniową a narodową, a także ich funkcje społeczne. Szerzej na ten temat: T. Stegner, *Wyznania*, w: *Spółczesność międzywojenne: nowe spojrzenie*, praca zbior. pod red. W. Mędrzeckiego, J. Żarnowskiego, Warszawa 2015, s. 189–224 (Metamorfozy Społeczne, 10).
- 3 Obszerniej na ten temat w: A. Smoliński, *Kresowe pułki kawalerii... Część I*, dz. cyt.; A. Smoliński, *Kresowe pułki kawalerii... Część II*, dz. cyt.; A. Smoliński, *Pułki kawalerii Wojska Polskiego na Kresach...*, dz. cyt.; A. Smoliński, *Nazwy, tradycje i etos...*, dz. cyt.
- 4 Szerzej na temat dziejów tej dywizji oraz o historii wchodzących do niej formacji, w tym także jazdy, w: H. Bagiński, *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920*, Warszawa 1921; T. Kawalec, *Historia IV-ej Dywizji Strzelców generała Żeligowskiego w zarysie*, Wilno–Kraków–Łódź 1921; W. Zaborowski, *Zarys historii wojennej 28-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928; T. Makowski, *Zarys historii wojennej 30-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928; F. Libert, *Zarys historii wojennej 31-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928; R. Leroch-Orlot, *Zarys historii wojennej 10-go Pułku Kaniowskiego Artylerii Polowej*, Warszawa 1929; J. Gliński, F. W. Karasek, *Zarys historii wojennej 23-go Pułku Ułanów Grodzieńskich*, Warszawa 1930; W. Kozłowski, *Artyleria polskich formacji wojskowych podczas I wojny światowej*, Łódź 1993; P. Zarzycki, *10 Kaniowski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1997; A. Smoliński, *Powrót do kraju oddziałów jazdy sformowanych w ramach 4 Dywizji Strzelców Polskich oraz ich włączenie w skład Wojska Polskiego – 1919 r.*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej” 25 (1999) nr 158, s. 1–17; A. Smoliński, *Marsz z Rumunii do Polski oddziałów jazdy utworzonych w ramach 4 Dywizji Strzelców Polskich oraz ich włączenie do struktur Wojska Polskiego – 1919 rok*, w: *Relacje polsko-rumuńskie w historii i kulturze. Materiały z sympozjum. (Relacji*

Pułk ten miał bardzo ciekawą przeszłość bojową⁵, która w znaczący sposób wpłynęła następnie na jego związki z jazłowieckim klasztorem oraz na istniejący w jego szeregach kult maryjny⁶.

W południe 15 czerwca 1919 roku, wraz z 4 Dywizją Strzelców Polskich gen. Żeligowskiego wówczas jeszcze dowodzony przez mjr. Konstantego Plisowskiego Pułk Ułanów 1 Dywizji Jazdy przekroczył w Śniatyniu ówczesną granicę polsko-rumuńską, kończąc tym samym pobyt na rumuńskiej Bukowinie⁷. Odbyło się to ponoć wśród nieopisanego wręcz entuzjazmu polskiej ludności Śniatynia i Kołomyi⁸.

polono-române în istorie și cultură. Materialele simpozionului), praca zbior., Suceava 2010, s. 221–246; W. Jarno, *Strzelcy Kaniowscy w latach 1919–1939*, Warszawa 2004; W. Jarno, *4 Dywizja Strzelców generała Lucjana Żeligowskiego w latach 1918–1919. Organizacja, działania bojowe i zjednoczenie z Wojskiem Polskim*, w: *Od armii komputowej do narodowej*, t. 2: *Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku*, praca zbior. pod red. M. Krotofilą, A. Smolińskiego, Toruń 2005; D. Fabisz, *General Lucjan Żeligowski (1865–1947). Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 2007, s. 195–214.

- 5 O dziejach tej formacji oraz o panującej w niej atmosferze obszerniej zob. chociażby: W. Czaykowski, *Zarys historii wojennej 14-go Pułku Ułanów Jazłowieckich*, Warszawa 1928; *Dzieje Ułanów Jazłowieckich*, praca zbior., Londyn 1988; B. Polak, *14 Pułk Ułanów Jazłowieckich 1918–1947. Zarys dziejów*, Koszalin 1994; A. Smoliński, *Powrót do kraju...*, dz. cyt.; A. Smoliński, *Marsz z Rumunii do Polski...*, dz. cyt.
- 6 Szerzej zob. choćby: A. Smoliński, *Kult „Pani Jazłowieckiej”...*, dz. cyt.; A. Smoliński, *Związki 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich z klasztorem jazłowieckim...*, dz. cyt.; A. Smoliński, *Związki kawalerii polskiej z klasztorem jazłowieckim...*, dz. cyt.; A. Smoliński, *Kult Najświętszej Maryi Panny Jazłowieckiej...*, dz. cyt.
- 7 Więcej, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, zob. także: Российский Государственный Военный Архив (Центр Хранения Историко-Документальных Коллекций) [dalej: РГВА, ЦХИДК] (Москва), II-ой Отдел Генерального Штаба Войска Польского [dalej: II-ой ОГШВП], 308.9.537: Raport L. 81/144 oficera łącznikowego 4 Dywizji Strzelców przy Sztabie Armii Dunajskiej z 8 V 1919 r.; Raport Attaché Wojskowego w Bukareszcie ppłk. de Respaldiza z 11 V 1919 r.; Raport Nr 9 Attaché Wojskowego w Bukareszcie z 22 V 1919 r.; Raport dowódcy 4 Dywizji Wojska Polskiego gen. Żeligowskiego L. 245–3 z 24 V 1919 r. do ppłk. de Respaldiza Attaché Wojskowego w Bukareszcie; Raport Attaché Wojskowego w Bukareszcie z 26 V 1919 r.; Stan liczebny i faktyczny 4 Dywizji WP na dzień 12/13 V 1919 r.; Przydział wagonów transportowych dla 4 Dywizji Strzelców gen. Żeligowskiego – dokument niedatowany; РГВА, ЦХИДК, II-ой ОГШВП, 308.9.538: Sprawozdanie z moich spostrzeżeń podczas pobytu w Bukareszcie o stanie 4 Dywizji Strzelców – gen. Lamezan – 15 IV 1919 r.; Centralne Archiwum Wojskowe [dalej: CAW] (Warszawa), Oddział I Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego [dalej: NDWP], 303.7.5: Meldunek dowództwa Armii gen. Hallera Nr 1550/I z 23 VI 1919 r.; CAW, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Generalny Inspektorat Jazdy, 300.25.7: Skład oddziałów jazdy dywizji gen. Żeligowskiego; CAW, Kolekcja Akt Rosyjskich, 2057: Meldunek zastępcy naczelnika Oddziału Wywiadowczego z 13 III 1919 r.
- 8 Szerzej zob. S. Brzeszczyński, *Dzika Dywizja. Wspomnienia z lat 1918–1922*, Poznań 1996, s. 42–43. Ponadto: A. Smoliński, *Powrót do kraju...*, dz. cyt.; A. Smoliński, *Marsz z Rumunii do Polski...*, dz. cyt.

Po przekroczeniu granicy oddział jazdy mjr. Plisowskiego wraz z 4 Dywizją Strzelców Polskich po krótkim odpoczynku wziął udział w wiosennej i letniej ofensywie Wojska Polskiego skierowanej przeciw wojskom Ukraińskiej Armii Halickiej, która była jednym z ostatnich akordów wojny polsko-ukraińskiej z lat 1918–1919⁹. W czasie tych walk doszło do rozbięcia przez Pułk Ułanów 1 Dywizji Jazdy grupy wojsk ukraińskich zebranych pod Jazłowcem. W dniach od 11 do 13 lipca 1919 roku pod tym miastem oraz w jego okolicach doszło bowiem do intensywnych walk ze znajdującymi się w odwrocie oddziałami Ukraińskiej Armii Halickiej. Pierwszego dnia piechota polska po sforsowaniu Strypy zajęła Jazłowiec, a dowodzony wtenczas przez mjr. Plisowskiego Pułk Ułanów 1 Dywizji Jazdy w szyku konnym zaatakował wycofujących się na wschód Ukraińców, odcinając im drogę odwrotu i rozbijając licznymi szarżami główne ich siły, biorąc przy tym jeńców oraz inną zdobycz wojenną. Poza tym jeden z plutonów pułku wkroczył do Jazłowca, uwalniając zarówno miasto, jak i klasztor¹⁰ od płądrujących je ukraińskich żołnierzy¹¹.

-
- 9 Na temat tych wydarzeń oraz polskiej ofensywy z wiosny i lata 1919 r. szerzej zob. choćby: J. Sopotnicki, *Kampania polsko-ukraińska. Doświadczenia operacyjne i bojowe*, Lwów 1921; A. Przybylski, *Wojna polska 1918–1921*, Warszawa 1930; B. Skaradziński, *Polskie lata 1919–1920. Tom 1. Polski rok 1919*, Warszawa 1993; M. Литвин, *Українсько-польська війна 1918–1919 pp.*, Львів 1998; M. Kozłowski, *Zapomniana wojna. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Bydgoszcz 1999; M. Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Warszawa 2000; M. Klimecki, *Czortków 1919*, Warszawa 2000; R. Galuba, „*Niech nas rozsądzi miecz i krew...*” *Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919*, Poznań 2004; O. Дедик, *Чортківська офензива. Частина I*, Львів 2013.
- 10 Po raz pierwszy polskie oddziały zajęły Jazłowiec i klasztor 7 czerwca 1919 roku. Jednak już 10 czerwca na powrót wkroczyły tam wojska Ukraińskiej Armii Halickiej – więcej zob.: *Kościół rzymskokatolicki i Polacy w Małopolsce Wschodniej podczas wojny ukraińsko-polskiej 1918–1919*, źródła, opracowanie, wstęp, przypisy, indeksy i wybór fotografii J. Wołczański, t. 2, Lwów–Kraków 2012, s. 161 i passim – dok. 12 – Fragmenty kroniki klasztoru sióstr Niepokalanek w Jazłowcu za lata 1918–1919. Zob. także: M. Klimecki, *Czortków 1919...*, dz. cyt. Natomiast szerzej o walkach z lipca tego roku, poza częściami wcześniej oraz dalej cytowanych źródeł i literatury, zob. również: *Kościół rzymskokatolicki i Polacy w Małopolsce Wschodniej...*, dz. cyt., t. 1, s. 465–467 – dok. 46 – Relacja Władysława Stępka na temat zdobycia przez wojska polskie Jazłowca podczas wojny ukraińsko-polskiej 1918–1919 (b.m.w.).
- 11 Od końca 1918 roku do wiosny 1919 roku klasztor stanowił miejsce internowania Polaków, w tym również licznych duchownych rzymskokatolickich, którzy przez władze Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej zostali uznani za rzeczywistych lub potencjalnych wrogów państwa ukraińskiego. Internowanych, przetrzymywanych w trudnych warunkach, nadzorowali żołnierze Ukraińskiej Armii Halickiej, którzy przy okazji wielu rewizji dopuszczali się licznych nadużyć oraz bezprawnych rekwizycji i rabunków dokonywanych w pomieszczeniach klasztornych – szerzej zob. chociażby: *Kościół rzymskokatolicki i Polacy w Małopolsce Wschodniej...*, dz. cyt., t. 1, s. 160 – dok. 52 – List arcybiskupa Andrzeja Szeptyckiego do siostry

Drugiego dnia wzmocnione nowymi siłami oddziały ukraińskie podjęły kontratak z pozycji leżących na wschód od Jazłowca, który jednak załamał się wskutek działań w szyku pieszym i kolejnych brawurowych szarż ułanów mjr. Plisowskiego. Niepowodzenia te oraz ogólnie zła sytuacja wojsk ukraińskich spowodowały, że nazajutrz kawalerzyści odnieśli kolejne sukcesy, zmuszając Ukraińców do ostatecznego odwrotu. Należy podkreślić, że w walkach tych brał również udział dowodzony przez mjr. Włodzimierza Kownackiego 6 Pułk Ułanów, który podporządkowano wówczas mjr. Plisowskiemu. Zmęczona i znacznie wykrwawiona podczas tego starcia polska kawaleria ruszyła w pościg za oddziałami ukraińskimi dopiero 15 lipca, osiągając wkrótce linię Zbrucza, co zakończyło wojnę polsko-ukraińską¹².

Krystyny Szembek – Lwów 10 IV 1919 r.; s. 454–456 – dok. 42 – Pismo duchownych rzymskokatolickich do przełożonej klasztoru sióstr Niepokalanek w Jazłowcu – Jazłowiec 17 III 1919 r.; s. 450–454 – dok. 41 – Sprawozdanie Marii Opieńskiej z pomocy finansowej niesionej duchownym rzymskokatolickim internowanym przez Ukraińców w Jazłowcu, Stanisławowie i Kołomyi podczas wojny ukraińsko-polskiej 1918–1919 – Lwów 22 II 1919 r.; s. 456–460 – dok. 43 – Katalog osób internowanych w klasztorze sióstr Niepokalanek w Jazłowcu – 26 V 1919 r.; s. 460–463 – dok. 44 – Katalog Polaków internowanych w Jazłowcu przez władze ukraińskie w latach 1918–1919 – Jazłowiec 1919 r.; s. 463–465 – dok. 45 – Katalog Polaków internowanych przez Ukraińców w Jazłowcu w latach 1918–1919 – b.m., b.r.; s. 467–470 – dok. 47 – Relacja księdza Michała Witki na temat sytuacji w dekanacie Jazłowiec w dobie wojny polsko-ukraińskiej 1918–1919 – b.m., b.r.; s. 672–702 – dok. 109 – Raport dyrektora Departamentu Informacji w Warszawie dla polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych na temat ukraińskich zbrodni podczas wojny 1918–1919 – Warszawa sierpień 1919 r.; s. 712–747 – dok. 110 – Wystąpienie posła Jana Zamorskiego na 66 posiedzeniu Sejmu Ustawodawczego w Warszawie dnia 9 VII 1919 r. w sprawie wyników pracy Komisji Sejmowej badającej skutki wojny ukraińsko-polskiej 1918–1919; s. 805–818 – dok. 128 – Relacja ambasadora Rzeczypospolitej Polskiej przy Stolicy Apostolskiej hrabiego Władysława Skrzyńskiego na temat zbrojnej inwazji ukraińskiej w Galicji Wschodniej w roku 1918 – Rzym 3 VIII 1921 r.; s. 819–829 – dok. 129 – Raport ambasadora Rzeczypospolitej Polskiej przy Stolicy Apostolskiej hrabiego Władysława Skrzyńskiego na temat działalności arcybiskupa Andrzeja Szeptyckiego wymierzonej przeciwko polskiej racji stanu – Rzym 6 X 1921 r.; *Kościół rzymskokatolicki i Polacy w Małopolsce Wschodniej...*, dz. cyt., t. 2, s. 161 i passim – dok. 12 – Fragmenty kroniki klasztoru sióstr Niepokalanek w Jazłowcu za lata 1918–1919.

- 12 Szerzej na temat tych walk, za które sztandar 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich udekorowany został Krzyżem Srebrnym Orderu Wojennego *Virtuti Militari*, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, zob. także: W. Hupert, *Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołynia w roku 1919*, Lwów–Warszawa 1928; W. Laudyn, *Bój pod Jazłowcem 11–13 VII 1919 r.*, „Przegląd Kawaleryjski” 9 (1932) nr 5–6, s. 394–415; J. Odziemkowski, *Leksykon bitew polskich 1914–1921*, Pruszków 1998. Należy jednak zauważyć, że w cytowanych tutaj opracowaniach zarówno stan sił ukraińskich, jak też poniesione wtenczas przez nie straty wydają się zawyżone – zob. choćby: M. Омелянович-Павленко, *Спогади командарма (1917–1920)*, Київ 2007; Л. Шанковський, *Українська армія в боротьбі за державність*, Мюнхен 1958; Л. Шанковський, *Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія*, Львів 1999; М. Литвин, *Українсько-польська*

Wydarzenia związane z trzydniowymi walkami pod Jazłowcem tak zostały opisane w kronice tamtejszego klasztoru Sióstr Niepokalanek:

11/VII – piątek. Od świtu tak się wzmógł huk dział, żeśmy powstawali i kaplicę zapełniły przed dzwonkiem [na jutrznię – przyp. A. S.]. Ukraińcy uciekli i wynieśli się z zamku i od nas, w Nowosiółce na szancach powstał popłoch ogromny. Msza św. i Komunia św. serca nam przepełniła wdzięcznością, a zaraz potem wiadomość, że ponieważ Polacy nie zajęli ruin i opuszczonych stanowisk [...], więc Ukraińcy wrócili, na co klną.

12/VII – sobota. *Te Deum Laudamus*¹³. Zdaje się, że sen, marzenie – myśmy już w wolnej Polsce! Co za cudna jawa! [...] A jak się dokonało oswobodzenie już istotne, całkowite Jazłowca – spróbuję skreślić. A więc po powrocie Ukraińców wczoraj zaczęły działa tak walić po prostu bez przerwy, że odetchnienia nie było, ale wiadomość, że to nasze działa wypłoszyła obawy nawet najłękliwszych Sióstr. Ukraińcy stąd uciekli znowu, po 10-ej godzinie umilkły ich baterie stojące w Nowosiółce, a w czasie obiadu szepnięto S. Filemonie drogiej, że od lasu i Kamiennego Garbu pokazują się nasi żołnierze, w chwilę potem już zewsząd sypali się do miasteczka, a w mig i pierwszy oddziałek stanął na dziedzińcu; przy furcie Siostry mleko, a dzieci kwiaty rozdają, napływa ich coraz więcej, bardzo pomęczeni, ale jaśni, weseli, dzielni, udzielają wieści bardzo dobrych, szanice zdobyte za Nowosiółką, jeńców 2 bataliony, 8 armat, samochód pancerny z amunicją, kulomiotów [czyli karabinów maszynowych – przyp. A. S.] i karabinów znaczna ilość itd. itd. Zwycięzcą generał Żeligowski, tj. właściwie z jego dywizji kapitan czy major Kownacki, sztab niedaleko, moc idzie wojska. [...] Kawaleria ma śliczne konie, a utrzymane pysznie. [...] Wczoraj 11/VII była bitwa niedaleko bardzo krwawa [...].

війна..., dz. cyt. Podobnie jest także w przypadku najobszerniejszej jak dotychczas w polskiej historiografii analizy tego starcia, mianowicie: J. S. Tym, *Bój pod Jazłowcem 11–13 lipca 1919 roku*, „Mars. Problematyka i Historia Wojskowości. Studia i Materiały” 15 (2003), s. 33–58. Także to opracowanie pokazuje bowiem praktycznie wyłącznie polski punkt widzenia na te wydarzenia.

13 Z języka łacińskiego: „Ciebie Boże wysławiamy” – pierwsze słowa starego kościelnego hymnu dziękczynnego.

13/VII. Całą noc dzisiaj obóz był u nas na podwórzu, batalion wypoczywał, śpiewali, gotowali, nawoływali się [...]¹⁴.

Podczas tej bitwy doszło do szczególnego w swym wymiarze zespolenia dziejów późniejszych „Ułanów Jazłowieckich” z kultem Matki Boskiej Jazłowieckiej¹⁵, której figura znajdowała się w jazłowieckim klasztorze Sióstr Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny¹⁶. Otóż według relacji jednego z ówczesnych ułanów, ochotnika, a późniejszego oficera pułku, Władysława Nowackiego Najświętsza Maryja Panna otoczona obłokiem jasności podążała od klasztoru w kierunku umierającego na polu walki plutonowego Stanisława Sekuły:

[...] Powoli ścichło wszystko. Z dala dochodziły pojedyncze strzały i okrzyki. Spokój wracał na ziemię. I jasność się wówczas jakowaś podniosła z murów klasztornych i ku żołnierzycowi szła poprzez łąny. A w jasności tej stąpała Przenajświętsza Panienka, ku ułanowi zmierzając, by obrońcy swemu powieki zamknąć na sen wieczysty¹⁷. I za do-

14 Cyt. za: *Kościół rzymskokatolicki i Polacy w Małopolsce Wschodniej...*, dz. cyt., t. 2, s. 216–219 – dok. 12 – Fragmenty kroniki klasztoru sióstr Niepokalanek w Jazłowcu za lata 1918–1919.

15 Należy pamiętać, że jej oficjalny, zatwierdzony 2 lipca 1930 roku dekretem arcybiskupa lwowskiego Bolesława Twardowskiego, tytuł brzmiał jednak: „Najświętsza Maryja Panna Jazłowiecka”.

16 Popularnie zwanych siostrami niepokalankami.

17 Warto tutaj też dodać, że według pułkowej tradycji głoszonej przez uczestników walk pod Jazłowcem, zapisanej zresztą w księgach klasztornych: „[...] w najkrytyczniejszej chwili walki z przeważającymi siłami wroga, nad klasztorem w Jazłowcu, w wieńcu białych obłoków, zjawiała się postać Najświętszej Marii Panny, okrywającej płaszczem klasztor. Z dłoni Jej spływały ku ziemi snopy jasno złocistych promieni, obejmujących ułanów, którzy w aureoli tych promieni, szli do decydującej szarży” (*Wspomnienia o odrębnościach, zwyczajach i obyczajach kawaleryjskich II Rzeczypospolitej*, zebrał i opracował S. Radomyski, Pruszków 1994, s. 113). Ponadto zob. także: *Jazłowiec*. Wydawnictwo SS. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny, Jazłowiec 1938, s. 123; H. Kosyra-Cieślak, *Pani Nasza Jazłowiecka*, Szymanów 2000, s. 76. O podobnym przypadku mającym miejsce w czasie walk podczas I wojny światowej wspominali również oficerowie rosyjscy dawnej armii carskiej. Natomiast według opowiadań jednego z rosyjskich żołnierzy: „Wybieraliśmy się na klasztor kilka razy, ale za każdym razem jakaś niewidzialna siła nas powstrzymywała” (H. Kosyra-Cieślak, *Pani Nasza...*, dz. cyt., s. 75, 89).

tknięciem rączki świętej... wydał się ułan jakoby ze złota ulany. I stąd to lampas nasz żółty jest¹⁸ i nie może być inny. [...]”¹⁹

Wydarzenie to wywarło na Władysławie Nowackim wstrząsające wrażenie i spowodowało, że stał się gorącym czcicielem Maryi oraz przyjacielem sióstr niepokalanek i piewcą tego wydarzenia²⁰. Ponadto ślubował on, że po zakończeniu wojny przybędzie do klasztoru, by złożyć hołd Niepokalanej²¹.

W okresie tym, a mianowicie latem 1919 roku, polskie naczelne władze wojskowe określiły dalsze losy oddziału. Dotyczyło to także jego urzędowej, czyli oficjalnej nazwy. Wstępne ustalenia w tej sprawie zapadły w Ministerstwie Spraw Wojskowych już 12 lipca 1919 roku. Natomiast ostateczną decyzję podjęto 5 sierpnia. Wtedy to bowiem szef Departamentu I Ministerstwa Spraw Wojskowych w porozumieniu z Naczelnym Dowództwem Wojska Polskiego wydał rozkaz, na mocy którego Pułk Ułanów I Dywizji Jazdy przemianowano na 14 Pułk Ułanów Kresowych²².

Nazwa ta była zgodna z charakterem i historią oddziału mającego wybitnie kresowe oblicze²³. Wkrótce jednak, pomimo nieprzewidzianych kom-

18 Jest to aluzja do barw pułkowych ustalonych na mocy rozkazu Ministra Spraw Wojskowych z 31 VIII 1919 r., a więc już po bitwie jazłowieckiej oraz po przemianowaniu na 14 Pułk Ułanów Kresowych, obejmujących żółte otoki na czapkach, żółte proporczyki z białym paskiem (zwany też niekiedy żyłką) przez środek, noszone na kołnierzach kurtek i płaszczy oraz na lancach, a także żółte pojedyncze lampasy na granatowych spodniach („szaserach”) od mundurów pozasłużbowych u podoficerów oraz także podwójne lampasy z wypustką naszywane na granatowych spodniach wieczorowych u oficerów i chorążych. Zob. „Dziennik Rozkazów Wojskowych” nr 91 z 2.10.1919 r., poz. 3499. W praktyce była to barwa „jasnożółta”. Zob. choćby: *Dzieje Ułanów Jazłowieckich...*, dz. cyt., s. 110; C. Leżeński, L. Kukawski, *O kawalerii polskiej XX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 382. Ponadto zob. L. Kukawski (tekst), A. Jeziorkowski (rysunki), *Ułani Jazłowieccy. Barwa i broń 1918–1998*, Grajewo 2001.

19 Cyt. za: M. Żukiewicz (ojciec Konstanty), *Kult Ułanów Jazłowieckich dla Najświętszej Panny*, Lwów 1934, s. 7.

20 Zob. H. Kosyra-Cieślak, *Pani Nasza...*, dz. cyt., s. 76–77.

21 Zob. *Wspomnienia o odrębnościach, zwyczajach i obyczajach...*, dz. cyt., s. 113.

22 Jest jednak rzeczą niezwykle ciekawą, że w kronice klasztoru sióstr Niepokalanek w Jazłowcu już pod datą 22 lipca 1919 r. zapisano: „Pułk Plisowskiego, który zdobył Jazłowiec otrzymał [sic! – przyp. A. S.] nazwę «Jazłowieckiego»” (*Kościół rzymskokatolicki i Polacy w Małopolsce Wschodniej...*, dz. cyt., t. 2, s. 225–226 – dok. 12 – Fragmenty kroniki klasztoru sióstr Niepokalanek w Jazłowcu za lata 1918–1919).

23 Zob. choćby: A. Smoliński, *Kresowe pułki kawalerii...*, *Część I*, dz. cyt.; A. Smoliński, *Kresowe pułki kawalerii...*, *Część II...*, dz. cyt.; A. Smoliński, *Pułki kawalerii Wojska Polskiego na Kresach...*, dz. cyt.

plikacji z początkową nazwą pułku²⁴, rozpoczęto starania o jej zmianę na 14 Pułk Ułanów Jazłowieckich. Należy tutaj stwierdzić, że działaniom tym trudno odmówić słuszności i uzasadnienia. Zwycięski bój pod Jazłowcem oraz towarzyszące, zdaniem służących w nim żołnierzy, temu starciu niecodzienne okoliczności świetnie nadawały się bowiem do budowy nowego *esprit de corps* oddziału. Ostatecznie nową nazwę minister spraw wojskowych zatwierdził rozkazem z 31 stycznia 1920 roku²⁵.

Około połowy sierpnia 1919 roku rozpoczęła się reorganizacja pułku. Po jej zakończeniu 14 Pułk Ułanów Jazłowieckich wziął udział w kampanii 1920 roku będącej częścią wojny polsko-sowieckiej²⁶, w trakcie której uzyskał opinię pułku „zagończyków”²⁷. Po ostatecznym zwycięstwie Wojska Polskiego nad Robotniczo-Chłopską Armią Czerwoną, w listopadzie 1921 roku, oddział stanął w swym pokojowym garnizonie, który nieprzerwanie aż do 1939 roku miał siedzibę we Lwowie²⁸.

24 Szerzej zob. Dodatek Tajny nr 9 do „Dziennika Rozkazów Wojskowych” z 11.09.1919 r. poz. 78; Rozkaz Poufny nr 54 Dowództwa Okręgu Generalnego w Krakowie z 23.09.1919 r. Ponadto zob. także: A. Smoliński, *Powrót do kraju...*, dz. cyt.; A. Smoliński, *Marsz z Rumunii do Polski...*, dz. cyt.

25 „Dziennik Rozkazów Tajnych” nr 2 z 27.02.1920 r., poz. 19.

26 O przebiegu tego konfliktu, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, zob. także: B. Skaradziński, *Polskie lata 1919–1920*, t. 2, *Sąd Boży*, Warszawa 1993; J. A. Goclon, *Wojna z bolszewicką Rosją o niepodległość Polski (1919–1920)*, Wrocław 2003; J. A. Goclon, *Wojna w obronie Europy. Wojna z bolszewicką Rosją w 1920 roku*, Toruń 2006; L. Wyszczelski, *Wojna polsko-rosyjska 1919–1929*, t. 1–2, Warszawa 2010.

27 Zob. choćby: J. Romer, *Pamiętniki*, Lwów 1938, s. 221; K. Krzeczunowicz, *Ostatnia kampania konna. Działania armii polskiej przeciw Armii Konnej Budionnego w 1920 roku*, Londyn 1971, s. 68. Poza tym zob.: F. Skibiński, *Ulańska młodość 1917–1939*, Warszawa 1989.

28 Zob.: CAW, Oddział I NDWP, 301.7.11: Rozkaz Departamentu I Ministerstwa Spraw Wojskowych Nr 6496/Mob. z 5 VIII 1919 r.; CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.29. Komunikat dyslokacyjny miejsc postoju kadr formacji zapasowych wszystkich rodzajów broni według stanu na 30 XI 1921 r. – Oddział I Sztabu Generalnego MSWojsk. L. 5282/O. de B., Warszawa 1 XII 1921 r.; Komunikat dyslokacyjny z wyszczególnieniem obecnych oraz już zarządzonych zmian miejsc postoju formacji wojskowych wszystkich rodzajów broni – Oddział II Sztabu Generalnego MSWojsk. L. 6607/O. de B., Warszawa 9 VI 1922 r.; Komunikat dyslokacyjny z wyszczególnieniem obecnych oraz już zarządzonych zmian miejsc postoju formacji wojskowych wszystkich rodzajów broni – Oddział I Sztabu Generalnego MSWojsk. Nr 1488/O. de B., Warszawa 12 II 1923 r.; CAW, Oddział II NDWP, 303.4.81: Pokojowe „Ordre de Bataille” Wojska Polskiego – lipiec 1924 r.; CAW, Oddział II NDWP, 303.4.82: Komunikat dyslokacyjny dowództw dywizji piechoty, dywizji i brygad kawalerii oraz oddziałów wszystkich rodzajów broni i służb – Oddział I Sztabu Generalnego MSWojsk. L. 1491/O. de B., Warszawa 14 II 1925 r.; CAW, Oddział II NDWP, 303.4.193. Komunikat dyslokacyjny sił zbrojnych – Biuro Ogólnorganizacyjne MSWojsk. L. 1150/Org., Warszawa 15 IX 1929 r.; CAW, Dowództwo Okręgu Korpusu VIII, 371.8.87: Komunikat dyslokacyjny dowództw dywizji piechoty, dywizji i brygad kawalerii oraz formacji wszystkich rodzajów broni i służb – Oddział I Sztabu Generalnego

Utrwalaniu kresowych i maryjnych tradycji oddziału oraz ich wykorzystywaniu w wychowaniu szkolonych w jego szeregach poborowych – poza nazwą – sprzyjał również fakt wspominanego już wcześniej szczególnie w pułku czci dla Matki Boskiej Jazłowieckiej, jego patronki, która miała otaczać go szczególną opieką zarówno podczas boju pod Jazłowcem, jak i w okresie późniejszym. Jedną z jego form były coroczne i trwające aż do 1939 roku konne pielgrzymki do jazłowieckiego klasztoru.

Po zakończeniu wojny z Sowietami, mianowicie zimą 1927 roku²⁹, wtenczas już porucznik oraz kawaler Krzyża Srebrnego Virtuti Militari i dwukrotny kawaler Krzyża Walecznych, Władysław Nowacki³⁰ postanowił dopełnić wcześniejszego ślubu. W pełnym żołnierskim rynsztunku na koniu Mocny, po przebyciu w trakcie czterodniowego marszu około 200 km³¹ ze Lwowa do Jazłowca, zameldował się u siostr w klasztorze³². Następnie 8 grudnia odbył spowiedź i przystąpił do komunii świętej, a po mszy jako *votum* złożył lancę z proporcem 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich oraz tekst ułożonej przez siebie *Modlitwy Ułana Jazłowieckiego*, do której melodię skomponował ówczesny kapelmistrz pułku por. Jan Dłutek³³. Jej słowa były następujące:

MSWojsk. L. 3088/Org., Warszawa 21 IX 1926 r.; CAW, Dowództwo Okręgu Korpusu VIII, 371.8.87, Komunikat dyslokacyjny sił zbrojnych – Biuro Ogólno-Organizacyjne MSWojsk. L. 7000/Org., Warszawa 13 VIII 1928 r.

- 29 Tak podają *Dzieje Ułanów Jazłowieckich...*, dz. cyt., s. 101. W innym jednak miejscu (s. 323–324) autorzy tej monografii piszą o 1926 roku. Podobnie uczynił też B. Polak (zob. B. Polak, *14 Pułk Ułanów Jazłowieckich...*, dz. cyt., s. 58), który twierdzi, że pielgrzymka ta miała miejsce jesienią 1926 roku oraz H. Kosyra-Cieślak (H. Kosyra-Cieślak, *Pani Nasza...*, dz. cyt., s. 95). Tymczasem według Stanisława Radomyskiego (*Wspomnienia o odrębnościach, zwyczajach i obyczajach...*, dz. cyt., s. 113) wydarzenie to miało miejsce już w 1924 roku. Kwestii tej natomiast nie porusza wcale cały szereg opracowań dotyczących dziejów pułku oraz kawalerii polskiej okresu II Rzeczypospolitej. Zob. choćby: L. Kukawski (tekst), A. Jeziorkowski (rysunki), *Ułani Jazłowieccy. Barwa i broń 1918–1998...*, dz. cyt.; L. Kukawski (tekst), A. Jeziorkowski (rysunki), *Oddziały kawalerii II Rzeczypospolitej*, Grajewo 2004.
- 30 Zob. Ministerstwo Spraw Wojskowych, *Rocznik oficerski 1928*, Warszawa 1928, s. 303; *Rocznik oficerów kawalerji 1930*, Warszawa 1930, s. 27; G. Łukomski, B. Polak, A. Suchcitz, *Kawalerowie Virtuti Militari 1792–1945. Wykazy odznaczonych za czyny z lat 1863–1864, 1914–1945*, Koszalin 1997, s. 245. Oficer ten poległ 26 września 1939 roku pod Krasnobrodem w stopniu majora, walcząc w szeregach 4 Pułku Strzelców Konnych Ziemi Łęczyckiej, gdzie pełnił funkcję kwatermistrza. Zob. J. Wielhorski, R. Dembiński, *Kawaleria polska i bronie towarzyszące w kampanii wrześniowej 1939 roku. Ordre de Bataille i obsady personalne*, Londyn 1979, s. 75; R. Rybka, K. Stepan, *Rocznik oficerski 1939. Stan na dzień 23 marca 1939*, Kraków 2006, s. 712.
- 31 Niekiedy w literaturze podawany jest dystans wynoszący tylko 150 km. Zob. chociażby: *Dzieje Ułanów Jazłowieckich...*, dz. cyt., s. 324.
- 32 Na tym samym koniu w końcu czerwca 1919 roku przeplął wezbrany Dniestr pod Jezupolem.
- 33 Gwoli rzetelności historycznej należy jednak zauważyć, że nie wszystkim oficerom służącym wówczas w barwach 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich przypadło to do gustu. Jednym z nich

Szczęście i spokój daj tej ziemi, Pani,
Co krwią spłynęła wśród wojen pożogi,
Do Cię swe modły zanosim, Ułani,

Odwróć, ach odwróć, o odwróć los srogi
I by radosna była jako uśmiech dziecka,
Spraw to, Najświętsza Panno Jazłowiecka.

Spraw, by zasiadła sławna i potężna,
Między narody królując wspaniale,
By się rozeszła sława jej oręża,

Spraw to, o Pani, spraw to ku swej chwale,
By zło jak nawała rozprysło się turecka,
Spraw to, Najświętsza Panno Jazłowiecka.

By spod jej rządów wspaniałym ramieniem,
Zakwitły miłość i spokój jak w niebie,
Daj, by ułana ostatnim westchnieniem,

Było móc polec, polec w jej potrzebie,
Aby jej strzała nie tknęła zdradziecka,
Spraw to, Najświętsza Panno Jazłowiecka³⁴.

W wyniku tego w pułku tym, odmiennie niż w całej ówczesnej polskiej armii, w czasie apelu wieczornego zamiast pieśni *Wszystkie nasze dzienne*

był późniejszy generał Franciszek Skibiński, który w swoich pisanych po latach wspomnieniach stwierdził: „Jego [Władysława Nowackiego – przyp. A. S.] dziwactwem była... bigoteria. Siarczystą zimą 1923 czy 1924 roku pojechał konno, bez luzaka, za to z lancą z proporczykiem, na pielgrzymkę do damskiego klasztoru Matki Boskiej Jazłowieckiej. (Honni soit qui mal y pense). Poza tym był poetyczny i napisał *Modlitwę jazłowieckiego ułana*, do której kapelmistrz Dudek dorobił melodię. Wynikła z tego jak najbardziej autentyczna pieśń dziadowska, a nie ułańska. Nikt nie ośmielił się zdyskwalifikować tak nabożnego i patriotycznego utworu i skutek jest taki, że dziadowska pieśń niezasłużenie pozostała do dziś w tradycji ułanów jazłowieckich. W sumie jednak zalety i zasługi majora Władysława Nowackiego, poległego kawaleryjską śmiercią na polu chwały, każą zapomnieć o jego nieszkodliwych dziwactwach” (F. Skibiński, *Ułańska młodość...*, dz. cyt., s. 189).

- 34 *Dzieje Ułanów Jazłowieckich...*, dz. cyt., s. 101–102. Poza tym jej pełny tekst, choć z jedną drobną zmianą, podają także: *Wspomnienia o odrębnościach, zwyczajach i obyczajach...*, dz. cyt., s. 113–114. Modlitwa ta zwana była też *Pieśnią do Najświętszej Marii Panny Jazłowieckiej*.

sprawy ułani śpiewali *Modlitwę Ułana Jazłowieckiego*. Natomiast podczas modlitwy porannej, tak jak wszędzie w ówczesnym Wojsku Polskim, śpiewano *Kiedy ranne wstają zorze*³⁵.

Poza tym od drugiej połowy lat dwudziestych co roku wyjeżdżał do Jazłowca patrol 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich złożony z sześciu podoficerów i ułanów pod dowództwem najmłodszego w pułku oficera w celu złożenia 8 grudnia, w dniu święta Niepokalanej, hołdu swej Patronce i Opiekunce³⁶. „W tym samym czasie we Lwowie wszyscy ułani najmłodszego rocznika, którzy przybywali do pułku jesienią każdego roku, po solennym nabożeństwie w jednym z kościołów składali przed sztandarem pułkowym uroczystą przysięgę na wierność Rzeczypospolitej i modlili się słowami «Modlitwy Ułana Jazłowieckiego»”³⁷.

Oprócz tego ilekroć pułk przebywał na manewrach w okolicach klasztoru Niepokalanek odwiedzał swoją Patronkę. Podczas postoju oddziału w klasztorze sztandar pułkowy przechowywany był w kaplicy cudownej figury Matki Boskiej Jazłowieckiej „[...] i przez cały czas stała tam warta ułańska jako honorowy poczet sztandarowy, oddający razem ze swoim sztandarem najwyższy hołd Matce Przenajświętszej”³⁸.

Łączność pułku z Jazłowiecką Panią podkreślało także złożenie 8 grudnia 1933 roku, z okazji zbliżającej się piętnastej rocznicy bitwy pod

35 Zob. *Wspomnienia o odrębnościach, zwyczajach i obyczajach...*, dz. cyt., s. 117. Natomiast Jarosław Szlaszyński [*1 Pułk Ułanów Krechowickich w Augustowie (1921–1939)*], „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 12 (2011) nr 4, s. 68] podaje, że w 1 Pułku Ułanów Krechowickich podczas modlitwy porannej ułani odmawiali: *Ojcie Nasz, Zdrowaś Mario, Wierzę w Boga* oraz śpiewali *Kiedy ranne wstają zorze...* Natomiast dzień kończył się modlitwą za poległych żołnierzy pułku. Poza tym odmawiano także: *Anioł Pański* oraz śpiewano *Wszystkie naszeienne sprawy...*, *Boże coś Polskę* lub *Rotę*. Warto też wspomnieć, że w pułku tym również istniał szczególny kult maryjny. Zob. chociażby: J. Szlaszyński, *1 Pułk Ułanów Krechowickich...*, dz. cyt., s. 76.

36 *Dzieje Ułanów Jazłowieckich...*, dz. cyt., s. 101. Jednak w innym miejscu tej monografii (s. 324) jej autorzy napisali: „Byli to młodszy oficerowie, w zasadzie z ostatniej promocji oficerskiej z lukazami. W ten sposób sformowany oddział, od najstarszego stopniem do najmłodszego, spowiadał się w klasztorze, przystępował do komunii św. i brał udział we wszystkich zbiorowych uroczystościach w Jazłowcu”. Ponadto według ustaleń Stanisława Radomyskiego (*Wspomnienia o odrębnościach, zwyczajach i obyczajach...*, dz. cyt., s. 114): „W czasie mszy św. wszyscy żołnierze patroli przyslaniali zasuwkami na naramiennikach swoje stopnie wojskowe na znak, że w obliczu Patronki, Panny Jazłowieckiej, wszyscy są równi”.

37 *Dzieje Ułanów Jazłowieckich...*, dz. cyt., s. 324. Zob. także: H. Kosyra-Cieślak, *Pani Nasza...*, dz. cyt., s. 96.

38 *Dzieje Ułanów Jazłowieckich...*, dz. cyt., s. 325. Zob. również: H. Kosyra-Cieślak, *Pani Nasza...*, dz. cyt., s. 96.

Jazłowcem oraz piętnastolecia istnienia oddziału, przez delegację pułku *votum* w postaci złotego ryngrafu z postacią Najświętszej Panny oraz z wizerunkiem odznaki pułkowej i napisem: „W 15-lecie swego istnienia, u stóp Patronki swej Matki Niepokalanej odznakę pułkową jako votum składają Ułani Jazłowieccy, 8 XII 1933 r.”³⁹ Ponadto wieczorem matce generalnej⁴⁰ wręczono wykonany artystycznie przez por. Ernesta Krystiana Waltera⁴¹ dyplom głoszący: „Klasztorowi Jazłowieckiemu w rocznicę 15-lecia istnienia pułku, zebranie Kawalerów Znaku Pułkowego 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich w dn. 11 lipca 1933 roku nadaje ZNAK PUŁKOWY 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich”⁴².

Oprócz tego w 1934 roku Ułani Jazłowieccy na leżącym w pobliżu klasztoru wzgórzu zwanym Szańce⁴³ wzniesli kapliczkę, a w 1936 roku założona została Rodzina Jazłowiecka, w skład której weszły: Zgromadzenie Sióstr Niepokalanek, Zjednoczenie Koleżeńskie Jazłowieckie byłych wychowanek szkoły przyklasztornej, powstałe z Komitetu Pań, które ufundowały sztan-

39 H. Kosyra-Cieślak, *Pani Nasza...*, dz. cyt., s. 97. Natomiast według autorów londyńskiej monografii pułku (*Dzieje Ułanów Jazłowieckich...*, dz. cyt., s. 329) na ryngrafie tym miał znajdować się również fragment Modlitwy Ułana Jazłowieckiego, a mianowicie: „By zło, jak nawalała rozprysło turecka – sprawo to Najświętsza Panno Jazłowiecka”. Zob. także: *Dzieje Ułanów Jazłowieckich...*, dz. cyt., s. 331.

40 Tak podaje: H. Kosyra-Cieślak, *Pani Nasza...*, dz. cyt., s. 98.

41 Takie dane personalne tego oficera podano w: *Rocznik oficerów kawalerji 1930...*, dz. cyt., s. 27.

42 *Dzieje Ułanów Jazłowieckich...*, dz. cyt., s. 332; H. Kosyra-Cieślak, *Pani Nasza...*, dz. cyt., s. 98. Był to element bardzo dobrego zwyczaju istniejącego w Wojsku Polskim II Rzeczypospolitej polegającego na tym, iż poszczególne oddziały wyróżniały w ten sposób osoby lub instytucje szczególnie zasłużone dla pułku. Szerzej zob. choćby: H. Wielecki, R. Sieradzki, *Wojsko Polskie 1921–1939. Odznaki pamiątkowe piechoty*, Warszawa 1991; H. Wielecki, R. Sieradzki, *Wojsko Polskie 1921–1939. Organizacja i odznaki kawalerji*, Warszawa 1992; H. Wielecki, R. Sieradzki, *Wojsko Polskie 1921–1939. Organizacja i odznaki artylerji*, Pruszków 1994; K. Filipow (tekst), B. Wróblewski (rysunki), *Odznaki pamiątkowe Wojska Polskiego 1921–1939. Kawaleria*, Warszawa 1992; K. Filipow (tekst), B. Wróblewski (rysunki), *Odznaki pamiątkowe Wojska Polskiego 1921–1939. Piechota*, Warszawa 1995; T. Jeziorowski, *Odznaka 15 Pułku Ułanów Poznańskich*, Poznań 1997 (Zeszyty Historyczne Towarzystwa b. Żołnierzy i Przyjaciół 15 Pułku Ułanów Poznańskich, 2).

43 Była to zapewne nazwa będąca pamiątką po tureckim oblężeniu zamku w Jazłowcu, które miało miejsce w 1676 roku albo też ślad po oblężeniu polskim z 1684 roku, kiedy to wojska dowodzone przez Jana III odebrały go z rąk tureckiej załogi. Zob. choćby: M. Machynia, R. Marcinek, *Kresy. Zamki i fortyfikacje*, Kraków b.r., s. 19; A. Smoliński, *Bez „ognia i miecza”*. *Migawki z sentymentalnych podróży po niepodległej Ukrainie w poszukiwaniu śladów byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Część 10. Jazłowiec. Odcinek I*, „Semper Fidelis” 2008 nr 2, s. 12.

dar dla pułku, oraz 14 Pułk Ułanów Jazłowieckich i Osada Jazłowiecka⁴⁴ na Wołyniu⁴⁵.

Ponadto 8 grudnia 1938 roku z udziałem sióstr niepokalanek, władz duchownych i świeckich oraz wojska odbyło się pierwsze posiedzenie powstałego wtenczas Komitetu do Spraw Koronacji Najświętszej Marii Panny Jazłowieckiej. Wskutek tych starań już 25 maja 1939 roku ówczesny papież Pius XII podpisał odpowiednie *breve* zezwalające na koronację. Trzydniowe podniosłe uroczystości koronacyjne trwały od 7 do 9 lipca 1939 roku. Natomiast samego aktu koronacji figury 9 lipca, w imieniu Piusa XII i w otoczeniu licznych biskupów, dokonał prymas Polski kard. August Hlond, któremu asystował abp Bolesław Twardowski. Ich przebieg, oprócz przedstawicieli duchowieństwa oraz władz państwowych i samorządowych, a także licznych rzesz pielgrzymów przybyłych do Jazłowca niemal z całego Podola⁴⁶ uświetniła również obecność wojska, głównie zaś 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich, którego barwy w postaci umieszczonych na lancach proporczyków pułkowych, obok maryjnych, ozdabiały koronacyjny ołtarz⁴⁷.

Z kultem Panny Jazłowieckiej wiązał się ponoć również zwyczaj praktykowany przez niektórych oficerów polegający na umieszczaniu na lewych płazach główni szabel wygrawerowanych wizerunków Matki Boskiej Jazłowieckiej. Poza tym prowadząc 19 września 1939 roku ułanów do słyn-

44 Osada ta znajdowała się w okolicach Horyńgrodu pod Równem i leżała nad rzeką Horyń. O idei i znaczeniu osadnictwa wojskowego na Kresach zob. choćby: J. Stobniak-Smogorzewska, *Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945*, Warszawa 2003.

45 Zob. H. Kosyra-Cieślak, *Pani Nasza...*, dz. cyt., s. 98.

46 Liczbę pielgrzymów szacowano wówczas na około 40 tys., co jak na ówczesne czasy było wielkim ludzkim zgromadzeniem. Szerzej o tych uroczystościach, poza częścią wcześniej oraz dalej cytowanej literatury, zob. również: T. Kukiz, *Madonny kresowe i inne obrazy sakralne z Kresów w diecezjach Polski (poza Śląskiem). Część II*, Warszawa 2001, s. 75–78. Warto zauważyć, że autor wskazał także na niedostatki organizacyjne tej koronacji, które zgromadzonej wówczas ludności w poważny sposób ograniczyły możliwość rzeczywistego uczestnictwa w tych podniosłych uroczystościach.

47 Zob. H. Kosyra-Cieślak, *Pani Nasza...*, dz. cyt., s. 107–115, 118–150. Ponadto zob. *Jazłowiec...*, dz. cyt. Poza tym w uroczystościach tych, podobnie jak to miało miejsce w latach wcześniejszych, udział wzięli także przedstawiciele 6 Pułku Ułanów Kaniowskich oraz 9 Pułku Ułanów Małopolskich i 6 Pułku Strzelców Konnych. Poza innymi łączącymi je elementami pierwsze dwa wymienione tutaj oddziały, wraz z Ułanami Jazłowieckimi, należały wtenczas bowiem do jednej brygady, a mianowicie do Podolskiej Brygady Kawalerii. Natomiast 6 Pułk Strzelców Konnych wchodził w skład Kresowej Brygady Kawalerii. Zob. choćby: A. Smoliński, *Organizacja kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1930–1939*, „Klio” 5 (2004), s. 118–134 oraz: P. Dymek, *Brygada ze Stanisławowa 1921–1939*, Oświęcim 2014.

nej szarży pod Wólką Węglową, mieli oni ponoć komenderować: „W imię Panienki Jazłowieckiej – Marsz. Marsz. – Hurra!”⁴⁸.

Wiadomo też, że żołnierze służący w 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich otrzymywali od przełożonej jazłowieckich niepokalanek medaliki, na odwrocie których znajdował się napis: „Pani Jazłowiecka, módl się za nami”⁴⁹.

Pomimo tego mocno rozbudowanego kultu Jazłowieckiej Pani od 1926 roku święto pułkowe 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich, na pamiątkę boju pod Jazłowcem, przypadało 11 lipca⁵⁰. Podobnie jak we wszystkich innych pułkach kawalerii ówczesnego Wojska Polskiego obchodzono je niezwykle uroczysto. Traktowano je bowiem jako ważny czynnik wychowawczy zarówno w stosunku do oficerów, jak i szeregowych oraz jako istotny element budujący opartą na tradycji i koleżeństwie więź pułkową, a także jako pożyteczny sposób nawiązywania i umacniania pożądanych dla oddziału, wojska i państwa związków z lokalnymi społecznościami cywilnymi⁵¹.

Warto tutaj jednak zauważyć, że wbrew temu, co od wielu lat podaje wielu autorów opisujących dzieje pułku oraz polskiej kawalerii, a także autorzy

48 Tak podaje Stanisław Radomyski (zob. *Wspomnienia o odrębnościach, zwyczajach i obyczajach...*, dz. cyt., s. 114–115). Tymczasem piszącemu te słowa nie udało się nigdy natrafić na żadną informację, która mogłaby potwierdzić fakt występowania takich szabel. Znaną są natomiast, choć stosunkowo rzadkie, dwudziestowieczne szable z wizerunkami Matki Boskiej Częstochowskiej. Zob. choćby: J. Pawliszak, *Przegląd broni białej. Od Kościuszki do Kościuszkowców. Katalog*. Malbork 1974; J. Dunin-Karwicki, *Szabla polska*, Warszawa 1980; Z. Bielecki, *Polskie szable XX w.*, Warszawa 1980; A. Nadolski, *Polska broń. Broń biała*, Wrocław–Warszawa 1984; W. Chrzęszczewski, *Szabla polska wzór 1934*, „Muzealnictwo Wojskowe” 3 (1985), s. 149–168; L. Zajączkowska, *Broń biała. Katalog zbiorów*, Wrocław 1987; A. Czerwiński, L. Dudek (tekst), M. Ciunowicz (zdjęcia), *Szabla żołnierza polskiego XIX i XX wieku w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1988; A. Smoliński, *Szabla wz. 1921/22*, „Wojskowy Przegląd Techniczny” 1988 z. 11, s. 520–522; G. Krogulec, *O tzw. „szabli kreichowieckiej”*, „Przegląd Dokumentacji Zabytków. Warszawa–Mazowsze” 1 (1990), s. 72–92; M. Jeske, *Broń biała długa*, w: *Dawna broń i barwa*, praca zbior. pod red. W. B. Mosia, Bytom–Katowice 2003; W. Kwaśniewicz (tekst), A. Buchalik-Drzyzga (rysunki), *Historia szablą pisana, czyli szable znanych Polaków I i II Rzeczypospolitej*, Zielona Góra 1997; W. Kwaśniewicz, *Szable sławnych Polaków*, Warszawa 2006; W. Kwaśniewicz, *Dzieje szabl w Polsce*, Warszawa 2007. Nie wyklucza to jednak ostatecznie istnienia szabel wspomnianych przez Stanisława Radomyskiego.

49 *Dzieje Ułanów Jazłowieckich...*, dz. cyt., fot. nr 246; H. Kosyra-Cieślak, *Pani Nasza...*, dz. cyt., s. 113.

50 Natomiast do 1925 roku pułk obchodził swe święto pułkowe 8 grudnia, czyli w dniu kościelnego święta Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny (a zatem również Pani Jazłowieckiej).

51 Zob. choćby: *Dzieje Ułanów Jazłowieckich...*, dz. cyt., s. 81, 83, 106. Ponadto zob. także: Ministerstwo Spraw Wojskowych, *Instrukcja szkolenia kawalerii. Część I. Organizacja i metody szkolenia*, Warszawa 1937; Z. Szacherski, *Wierni przysiędze*, Warszawa 1966; Z. Berling, S. M. Próchnicki, S. Kramar, *Oficer*, Warszawa 1931.

innej literatury historycznej, na sztandarze 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich nie było cudownego wizerunku Matki Boskiej Jazłowieckiej⁵², lecz haftowana barwnymi nićmi figura Najświętszej Panny Marii Niepokalanie Poczętej. Umieszczona była ona na lewej stronie płatu w centralnej części krzyża kawalerskiego, która wbrew obowiązującym w tej kwestii przepisom była biała, zamiast, podobnie jak cały krzyż, karmazynowa. Włosy oraz kontury rysów Panny Marii były jasnobrązowe, twarz barwy cielistej, zaś aureola oraz wybiegające z rąk promienie złote. Jej szata natomiast była żółta i cieniowana złotymi nićmi. Na niej znajdowała się przewiązana przez ramię niebieska szata wierzchnia, cieniowana ciemniejszym odcieniem tej barwy. Pod stopami Panny Marii znajdowała się srebrna podstawa, którą oplatał zielony wąż z żółtymi kropkami. Złote było natomiast półkole otaczające podstawę⁵³.

Koniec kresowej tradycji oraz sformalizowanych i ścisłych związków 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich z kultem Matki Boskiej Jazłowieckiej przyniosła mobilizacja oraz jego wymarsz na wojnę z Niemcami w 1939 roku. Oddział przetransportowano bowiem do dalekiej od Lwowa Wielkopolski, gdzie włączono go w skład Armii „Poznań”, w szeregach której przeszedł cały szlak bojowy zakończony bohaterską szarżą pod Wólką Węglową oraz obroną Warszawy i kapitulacją w murach stolicy⁵⁴.

52 Zob. chociażby: S. Gepner, *Sztandary*, w: *Księga jazdy polskiej*, praca zbior. pod red. B. Wieniawy-Długosзовskiego, Warszawa 1938, s. 251, gdzie podano, że na lewej stronie sztandaru znajduje się „obraz Matki Boskiej”; *Dzieje Ułanów Jazłowieckich...*, dz. cyt., s. 9, gdzie napisano, że jest to: „wizerunek Matki Boskiej Jazłowieckiej”.

53 Szerzej na temat rzeczywistego wyglądu i dziejów tego weksylium zob. L. Kukawski (tekst), A. Jeziorkowski (rysunki), *Sztandary kawalerii polskiej XX wieku. Odcinek II*, „Arsenał Poznański” 4 (1995), s. 52–53; L. Kukawski (tekst), A. Jeziorkowski (rysunki), *Sztandary kawalerii polskiej XX wieku*, Grajewo 2009, s. 260–262. Ponadto zob. K. Satora, *Opowieści wrześniowych sztandarów*, Warszawa 1990.

54 Szerzej na temat udziału pułku w kampanii jesiennej 1939 roku zob. choćby: Materiały i Dokumenty Wojskowego Instytutu Historycznego (obecnie Wojskowe Biuro Badań Historycznych) (Warszawa), Kampania wrześniowa. Relacje i wspomnienia. Podolska Brygada Kawalerii, sygn. II/2/49; Marian Winogrodzki, Podolska Brygada Kawalerii w działaniach wojennych 1939 roku; J. Rómmel, *Za honor i Ojczyznę. Wspomnienia dowódcy armii „Łódź” i „Warszawa”*, Warszawa 1958; W. Ziemiński, *Wrzesień... oflag... wyzwolenie...*, Warszawa 1962; R. Abraham, *Wspomnienia wojenne nad Warty i Bzury*, Warszawa 1969; *Dzieje Ułanów Jazłowieckich...*, dz. cyt.; M. Winogrodzki, *Podolska BK w działaniach wojennych 1939 r. Część I*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1989 nr 3, s. 326–342; M. Winogrodzki, *Podolska BK...*, *Część II*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1990 nr 3–4, s. 98–119; P. M. Rozdźstwieński, *14 Pułk Ułanów Jazłowieckich w kampanii wrześniowej 1939 roku. Zarys działań pierwszego rzutu pułku*, Sochaczew 1997; P. M. Rozdźstwieński, *Ułani Jazłowieccy. Zarys działań pierwszego rzutu 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich w kampanii wrześniowej 1939 roku*, Warszawa 2008; P. Bauer, B. Polak, *Armia „Poznań” w wojnie obronnej 1939*, Poznań 1983; W. Rezmer,

Opisane powyżej związki 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich Wojska Polskiego II Rzeczypospolitej z klasztorem jazłowieckim oraz ze znajdującą się tam figurą Matki Boskiej Niepokalanego Poczęcia doskonale mieściły się w ówczesnym ogólnopolskim nurcie kultu maryjnego, który w znaczącym stopniu opierał się na tak zwanej pobożności ludowej. Poza tym, o czym już wspomniano, nawiązywały także do znacznie starszych tradycji tego typu, istniejących dawniej w armii Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Wszystko to wraz z „kresowym” charakterem pułku⁵⁵ powodowało, że w ramach kawalerii Wojska Polskiego posiadał on swoisty i jednocześnie niepowtarzalny koloryt.

Obecnie te dawne bogate związki w dalszym ciągu podtrzymywane są przez coraz bardziej malejącą grupę byłych Ułanów Jazłowieckich oraz ich rodziny odwiedzające klasztor Niepokalanek, które po wyjeździe z Jazłowca osiadły w Szymanowie, gdzie obecnie znajduje się cudowna figura Matki Boskiej Niepokalanego Poczęcia. Widać więc z tego, że kult Pani Jazłowieckiej stał się integralną częścią tradycji tego pułku. W Jazłowcu zaś, gdzie na powrót gospodarzą pracowite niepokalaneki, nie ma już niestety polskich ułanów, a oryginał dawnej figury zastąpiła jej kopia⁵⁶.

Kończąc, należy też zauważyć, że wskutek zmian terytorialnych i politycznych oraz społecznych i kulturowych, do których w wyniku II wojny światowej doszło w Polsce, tradycje tego typu w polskich siłach zbrojnych w pełni nigdy się już nie odrodziły.

Bibliografia

Źródła

Archiwalia

Centralne Archiwum Wojskowe [dalej: CAW] (Warszawa), Ministerstwo Spraw Wojskowych, Generalny Inspektorat Jazdy, 300.25.

Armia „Poznań” 1939, Warszawa 1992; *Kawaleria samodzielna Wojska Polskiego w bitwie nad Bzurą*, praca zbior., Warszawa 2005.

55 Więcej zob. chociażby: A. Smoliński, *Kresowe pułki kawalerii... Część I*, dz. cyt.; A. Smoliński, *Kresowe pułki kawalerii... Część II*, dz. cyt.; A. Smoliński, *Pułki kawalerii Wojska Polskiego na Kresach...*, dz. cyt.; A. Smoliński, *Nazwy, tradycje i etos...*, dz. cyt.

56 Szerzej zob. choćby: A. Smoliński, *Bez „ognia i miecza”...*, dz. cyt.; A. Smoliński, *Bez „ognia i miecza”... Odcinek II. Obiekty zabytkowe znajdujące się na terenie Jazłowca*, „Semper Fidelis” 2008 nr 3, s. 10–14.

- CAW, Oddział I Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego, 301.7.
 CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.
 CAW, Oddział I Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego, 303.7.
 CAW, Dowództwo Okręgu Korpusu VIII, 371.8.
 CAW, Kolekcja Akt Rosyjskich, 2057.
 Materiały i Dokumenty Wojskowego Instytutu Historycznego (obecnie Wojskowe Biuro Badań Historycznych) (Warszawa), Kampania wrześniowa. Relacje i wspomnienia. Podolska Brygada Kawalerii, sygn. II/2/49: Marian Winogrodzki, Podolska Brygada Kawalerii w działaniach wojennych 1939 roku.
 Российский Государственный Военный Архив (Центр Хранения Историко-Документальных Коллекции) [dalej: РГВА, ЦХИДК] (Москва), II-ой Отдел Генерального Штаба Войска Польского, 308.9.537.
 РГВА, ЦХИДК, II-ой Отдел Генерального Штаба Войска Польского, 308.9.538.

Źródła publikowane

- Dodatek Tajny nr 9 do „Dziennika Rozkazów Wojskowych” z 11.09.1919 r., poz. 78.
 „Dziennik Rozkazów Tajnych Ministerstwa Spraw Wojskowych” nr 2 z 27.02.1920 r., poz. 19.
 „Dziennik Rozkazów Wojskowych” nr 91 z 2.10.1919 r., poz. 3499.
Kościół rzymskokatolicki i Polacy w Małopolsce Wschodniej podczas wojny ukraińsko-polskiej 1918–1919. Źródła, opracowanie, wstęp, przypisy, indeksy i wybór fotografii J. Wołczański, t. 1, Lwów–Kraków 2012.
Kościół rzymskokatolicki i Polacy w Małopolsce Wschodniej podczas wojny ukraińsko-polskiej 1918–1919. Źródła, opracowanie, wstęp, przypisy, indeksy i wybór fotografii J. Wołczański, t. 2, Lwów–Kraków 2012.
 Ministerstwo Spraw Wojskowych, *Instrukcja szkolenia kawalerii. Część I: Organizacja i metody szkolenia*, Warszawa 1937.
 Ministerstwo Spraw Wojskowych, *Rocznik oficerski 1928*, Warszawa 1928.
Rocznik oficerów kawalerji 1930, Warszawa 1930.
 Rozkaz Poufny nr 54 Dowództwa Okręgu Generalnego w Krakowie z 23.09.1919 r.

Pamiętniki i wspomnienia

- Abraham R., *Wspomnienia wojenne znad Warty i Bzury*, Warszawa 1969.
 Brzeszczyński S., *Dzika Dywizja. Wspomnienia z lat 1918–1922*, Poznań 1996.
 Romer J., *Pamiętniki*, Lwów 1938.
 Rómmel J., *Za honor i Ojczyznę. Wspomnienia dowódcy armii „Łódź” i „Warszawa”*, Warszawa 1958.
 Skibiński F., *Ulańska młodość 1917–1939*, Warszawa 1989.
 Szacherski Z., *Wierni przysiędze*, Warszawa 1966.
 Ziemiński W., *Wrzesień... oflag... wyzwolenie...*, Warszawa 1962.
 Омелянович-Павленко М., *Спогади командарма (1917–1920)*, Київ 2007.

Opracowania

- Bagiński H., *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920*, Warszawa 1921.
- Bauer P., Polak B., *Armia „Poznań” w wojnie obronnej 1939*, Poznań 1983.
- Berling Z., Próchnicki S. M., Kramar S., *Oficer*, Warszawa 1931.
- Bielecki Z., *Polskie szable XX w.*, Warszawa 1980.
- Chrzęszczewski W., *Szabla polska wzór 1934*, „Muzealnictwo Wojskowe” 3 (1985), s. 149–168.
- Czaykowski W., *Zarys historii wojennej 14-go Pułku Ułanów Jazłowieckich*, Warszawa 1928.
- Czerwiński A., Dudek L. (tekst), Ciunowicz M. (zdjęcia), *Szabla żołnierza polskiego XIX i XX wieku w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1988.
- Dunin-Karwicki J., *Szabla polska*, Warszawa 1980.
- Dymek P., *Brygada ze Stanisławowa 1921–1939*, Oświęcim 2014.
- Dzieje Ułanów Jazłowieckich*, praca zbior., Londyn 1988.
- Fabisz D., *Generał Lucjan Żeligowski (1865–1947). Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 2007.
- Filipow K. (tekst), Wróblewski B. (rysunki), *Odznaki pamiątkowe Wojska Polskiego 1921–1939. Kawaleria*, Warszawa 1992.
- Filipow K. (tekst), Wróblewski B. (rysunki), *Odznaki pamiątkowe Wojska Polskiego 1921–1939. Piechota*, Warszawa 1995.
- Galuba R., *„Niech nas rozsządzi miecz i krew...” Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919*, Poznań 2004.
- Gepner S., *Sztandary*, w: *Księga jazdy polskiej*, praca zbior. pod red. B. Wieniawy-Długoszowskiego, Warszawa 1938, s. 239–254.
- Gliński J., Karassek F. W., *Zarys historii wojennej 23-go Pułku Ułanów Grodzieńskich*, Warszawa 1930.
- Goclon J. A., *Wojna z bolszewicką Rosją o niepodległość Polski (1919–1920)*, Wrocław 2003.
- Goclon J. A., *Wojna w obronie Europy. Wojna z bolszewicką Rosją w 1920 roku*, Toruń 2006.
- Hupert W., *Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołynia w roku 1919*, Lwów–Warszawa 1928.
- Jabłoński A., *Udział Jasnej Góry w życiu społeczno-politycznym w latach niepodległości (1918–1939)*, w: *Duchowieństwo polskie w latach niepodległości (1918–1939) i w okresie II wojny światowej*, praca zbior. pod red. J. Gapys, M. Markowskiego, Kielce 2006, s. 153–178.
- Jarno W., *4 Dywizja Strzelców generała Lucjana Żeligowskiego w latach 1918–1919. Organizacja, działania bojowe i zjednoczenie z Wojskiem Polskim*, w: *Od armii komputowej do narodowej*, t. 2: *Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku*, praca zbior. pod red. M. Krotofila, A. Smolińskiego, Toruń 2005, s. 195–214.
- Jarno W., *Strzelcy Kaniowscy w latach 1919–1939*, Warszawa 2004.
- Jazłowiec*. Wydawnictwo SS. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny, Jazłowiec 1938.
- Jeske M., *Broń biała długa*, w: *Dawna broń i barwa*, praca zbior. pod red. W. B. Mosia, Bytom–Katowice 2003, s. 8–146.

- Jeziorowski T., *Odnazka 15 Pułku Ułanów Poznańskich*, Poznań 1997 (Zeszyty Historyczne Towarzystwa b. Żołnierzy i Przyjaciół 15 Pułku Ułanów Poznańskich, 2).
- Kawalec T., *Historia IV-ej Dywizji Strzelców generała Żeligowskiego w zarysie*, Wilno–Kraków–Łódź 1921.
- Kawaleria samodzielna Wojska Polskiego w bitwie nad Bzurą*, praca zbior., Warszawa 2005.
- Klimecki M., *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Warszawa 2000.
- Klimecki M., *Czortków 1919*, Warszawa 2000.
- Kosyra-Cieślak H., *Pani Nasza Jazłowiecka*, Szymanów 2000.
- Kozłowski M., *Zapomniana wojna. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Bydgoszcz 1999.
- Kozłowski W., *Artyleria polskich formacji wojskowych podczas I wojny światowej*, Łódź 1993.
- Krogulec G., *O tzw. „szabli krechowieckiej”*, „Przegląd Dokumentacji Zabytków. Warszawa – Mazowsze” 1 (1990), s. 79–92.
- Krzeczunowicz K., *Ostatnia kampania konna. Działania armii polskiej przeciw Armii Konnej Budionnego w 1920 roku*, Londyn 1971.
- Kukawski L. (tekst), Jeziorkowski A. (rysunki), *Oddziały kawalerii II Rzeczypospolitej*, Grajewo 2004.
- Kukawski L. (tekst), Jeziorkowski A. (rysunki), *Sztandary kawalerii polskiej XX wieku. Odcinek II, „Arsenał Poznański”* 4 (1995), s. 12–41.
- Kukawski L. (tekst), Jeziorkowski A. (rysunki), *Sztandary kawalerii polskiej XX wieku*, Grajewo 2009.
- Kukawski L. (tekst), Jeziorkowski A. (rysunki), *Ułani Jazłowieccy. Barwa i broń 1918–1998*, Grajewo 2001.
- Kukiz T., *Madonny kresowe i inne obrazy sakralne z Kresów w diecezjach Polski (poza Śląskiem). Część II*, Warszawa 2001.
- Kwaśniewicz W. (tekst), Buchalik-Drzyzga A. (rysunki), *Historia szabli pisana, czyli szable znanych Polaków I i II Rzeczypospolitej*, Zielona Góra 1997.
- Kwaśniewicz W., *Dzieje szabli w Polsce*, Warszawa 2007.
- Kwaśniewicz W., *Szable sławnych Polaków*, Warszawa 2006.
- Laudyn W., *Bój pod Jazłowcem 11–13 VII 1919 r.*, „Przegląd Kawaleryjski” 9 (1932) nr 5–6, s. 394–415.
- Leroch-Orlót R., *Zarys historii wojennej 10-go Pułku Kaniowskiego Artylerii Polowej*, Warszawa 1929.
- Leżeński C., Kukawski L., *O kawalerii polskiej XX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.
- Libert F., *Zarys historii wojennej 31-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928.
- Łukomski G., Polak B., A. Suchcitz, *Kawalerowie Virtuti Militari 1792–1945. Wykazy odznaczonych za czyny z lat 1863–1864, 1914–1945*, Koszalin 1997.
- Machynia M., Marcinek R., *Kresy. Zamki i fortalicje*, Kraków b.r.w.
- Makowski T., *Zarys historii wojennej 30-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928.

- Nadolski A., *Polska broń. Broń biała*, Wrocław–Warszawa 1984.
- Odziemkowski J., *Leksykon bitew polskich 1914–1921*, Pruszków 1998.
- Pawliszak J., *Przegląd broni białej. Od Kościuszki do Kościuszkowców. Katalog*, Malbork 1974.
- Polak B., *14 Pułk Ułanów Jazłowieckich 1918–1947. Zarys dziejów*, Koszalin 1994.
- Przybylski A., *Wojna polska 1918–1921*, Warszawa 1930.
- Rezmer W., *Armia „Poznań” 1939*, Warszawa 1992.
- Rozdźestwieński P. M., *14 Pułk Ułanów Jazłowieckich w kampanii wrześniowej 1939 roku. Zarys działań pierwszego rzutu pułku*, Sochaczew 1997.
- Rozdźestwieński P. M., *Ułani Jazłowieccy. Zarys działań pierwszego rzutu 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich w kampanii wrześniowej 1939 roku*, Warszawa 2008.
- Rybka R., Stepan K., *Rocznik oficerski 1939. Stan na dzień 23 marca 1939*, Kraków 2006.
- Satora K., *Opowieści wrześniowych sztandarów*, Warszawa 1990.
- Skaradziński B., *Polskie lata 1919–1920*, t. 1: *Polski rok 1919*, Warszawa 1993.
- Skaradziński B., *Polskie lata 1919–1920*, t. 2: *Sąd Boży*, Warszawa 1993.
- Smoliński A., *Bez „ognia i miecza”. Migawki z sentymentalnych podróży po niepodległej Ukrainie w poszukiwaniu śladów byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Część 10. Jazłowiec. Odcinek I*, „Semper Fidelis” 2008 nr 2, s. 10–14.
- Smoliński A., *Bez „ognia i miecza”. Migawki z sentymentalnych podróży po niepodległej Ukrainie w poszukiwaniu śladów byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Część 10. Jazłowiec. Odcinek II. Obiekty zabytkowe znajdujące się na terenie Jazłowca*, „Semper Fidelis” 2008 nr 3, s. 10–14.
- Smoliński A., *Kresowe pułki kawalerii Wojska Polskiego II Rzeczypospolitej oraz ich nazwy i tradycje. Część I*, „Semper Fidelis” 2008 nr 2, s. 34–39.
- Smoliński A., *Kresowe pułki kawalerii Wojska Polskiego II Rzeczypospolitej oraz ich nazwy i tradycje. Część II*, „Semper Fidelis” 2008 nr 3, s. 15–19.
- Smoliński A., *Kult Najświętszej Maryi Panny Jazłowieckiej w 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich oraz w 9 Pułku Ułanów Małopolskich Wojska Polskiego II Rzeczypospolitej*, w: *Państwo–religia. Instytucje państwowe i obywatele wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, praca zbior. pod red. J. Durki, t. 1, Kalisz 2014, s. 23–60.
- Smoliński A., *Kult „Pani Jazłowieckiej” w 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich na tle kultu maryjnego w armii Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz w Wojsku Polskim II Rzeczypospolitej*, „Semper Fidelis” 2012 nr 2, s. 10–16.
- Smoliński A., *Marsz z Rumunii do Polski oddziałów jazdy utworzonych w ramach 4 Dywizji Strzelców Polskich oraz ich włączenie do struktur Wojska Polskiego – 1919 rok*, w: *Relacje polsko-rumuńskie w historii i kulturze. Materiały z sympozjum. (Relații polono-române în istorie și cultură. Materialele simpozionului)*, praca zbior., Suceava 2010, s. 221–246.
- Smoliński A., *Nazwy, tradycje i etos „kresowych” pułków kawalerii Wojska Polskiego z lat 1918–1939*, w: *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, t. 3, Toruń 2012, s. 343–408.

- Smoliński A., *Organizacja kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1930–1939*, „Klio” 5 (2004), s. 118–134.
- Smoliński A., *Powrót do kraju oddziałów jazdy sformowanych w ramach 4 Dywizji Strzelców Polskich oraz ich włączenie w skład Wojska Polskiego – 1919 r.*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej” 25 (1999) nr 158, s. 1–17.
- Smoliński A., *Pułki kawalerii Wojska Polskiego na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej – pochodzenie nazw i tradycje*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2 (2008), s. 43–66.
- Smoliński A., *Szabla wz. 1921/22*, „Wojskowy Przegląd Techniczny” 1988 z. 11, s. 520–522.
- Smoliński A., *Związki 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich z klasztorem jazłowieckim na tle kultu maryjnego w armii Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz w Wojsku Polskim II Rzeczypospolitej*, „Studia Claromontana” 30 (2012), s. 169–179.
- Smoliński A., *Związki kawalerii polskiej z klasztorem jazłowieckim na tle kultu maryjnego w armii Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz w Wojsku Polskim Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *Religia a społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, zbiór studiów pod red. T. Stegnera, Warszawa 2013, s. 145–166 (Metamorfozy Społeczne 5).
- Sopotnicki J., *Kampania polsko-ukraińska. Doświadczenia operacyjne i bojowe*, Lwów 1921.
- Stegner T., *Wyznania*, w: *Społeczeństwo międzywojenne: nowe spojrzenie*, praca zbior. pod red. W. Mędrzeckiego, J. Żarnowskiego, Warszawa 2015, s. 189–224 (Metamorfozy Społeczne, 10).
- Stobniak-Smogorzewska J., *Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945*, Warszawa 2003.
- Szaszyński J., *1 Pułk Ułanów Krechowieckich w Augustowie (1921–1939)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 12 (2011) nr 4, s. 55–86.
- Tym J. S., *Bój pod Jazłowcem 11–13 lipca 1919 roku*, „Mars. Problematyka i Historia Wojskowości. Studia i Materiały” 15 (2003), s. 33–58.
- Wielecki H., Sieradzki R., *Wojsko Polskie 1921–1939. Odznaki pamiątkowe piechoty*, Warszawa 1991.
- Wielecki H., Sieradzki R., *Wojsko Polskie 1921–1939. Organizacja i odznaki artylerii*, Pruszków 1994.
- Wielecki H., Sieradzki R., *Wojsko Polskie 1921–1939. Organizacja i odznaki kawalerii*, Warszawa 1992.
- Wielhorski J., Dembiński R., *Kawaleria polska i bronie towarzyszące w kampanii wrześniowej 1939 roku. Ordre de Bataille i obsady personalne*, Londyn 1979.
- Winogrodzki M., *Podolska BK w działaniach wojennych 1939 r. Część I*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1989 nr 3, s. 326–342.
- Winogrodzki M., *Podolska BK w działaniach wojennych 1939 r. Część II*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1990 nr 3–4, s. 98–119.
- Wspomnienia o odrębnościach, zwyczajach i obyczajach kawaleryjskich II Rzeczypospolitej*, zebrał i opracował S. Radomyski, Pruszków 1994.
- Wyszczelski L., *Wojna polsko-rosyjska 1919–1929*, t. 1–2, Warszawa 2010.
- Zaborowski W., *Zarys historii wojennej 28-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928.
- Zajączkowska L., *Broń biała. Katalog zbiorów*, Wrocław 1987.

Zarzycki P., *10 Kaniowski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1997.

Żukiewicz M. (ojciec Konstanty), *Kult Ułanów Jazłowieckich dla Najświętszej Panny*,
Lwów 1934.

Дєдик О., *Чортківська офензива. Частина I*, Львів 2013.

Литвин М., *Українсько-польська війна 1918–1919 рр.*, Львів 1998.

Шанковський Л., *Українська армія в боротьбі за державність*, Мюнхен 1958.

Шанковський Л., *Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія*, Львів 1999.